

SOSYAL DEĞİŞME, KENTLEŞME VE KENTLİLEŞMENİN DİN ÜZERİNE ETKİLERİ

Social Change, Urbanization and Urban Effects upon Religious Activities

Dr. Halis Adnan ARSLANTAŞ

İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet: Kentler, sadece insan sayısının arttığı ya da ekonomilerin geliştiği alanlar değildir. Bilakis kentler, uzak dünyaları ve onların etkilerini bir evrene dönüştüren, bu evreni de ekonomik, politik ve kültürel yaşamın odağı olarak kurgulayan, yönlendiren, denetleyen merkezlerdir. Bu merkezlerin oluşum ve gelişim sürecinde dinin, bir yandan etkilenen diğer yandan etkileyen en önemli olgulardan birisi olduğu görülmektedir. Örneğin, kent ortamında cemaatçi yapılar değişmekte, birey kapalı grup ve çevre baskısından kurtularak geleneğin etkisiyle yaptığı davranış ve tutumlarda daha rahat hareket etmekte, düşünmekte, yargılamakta ve bilinçli tavır ve davranışlar sergilemektedir.

Anahtar Kavramlar: Kent, Kentleşme, Kentlileşme, Din, Sosyal Değişme

Abstract: Cities are not only the regions in which population increases or develops. On the contrary they are centers which transform the distant worlds and their effects into a universe, edit this universe as the focus of economic, politic and cultural life, direct and control it. In the creation and evolution process of these centers, it is seen that on the one hand the religious is affected on the other hand it is affecting. For example, in a city environment congregational communities change, the individual by getting out of closed group and environmental pressure becomes more comfortable in their behaviors and attitudes affected by the traditions, thinks, judges and display conscious manners.

Key Words: City, Urbanization, To be Urbanization, Religion, Social Change

1. Giriş

Kent olgusu tarih boyunca uygarlıklar ve kültürlerin gelişimini belirleyen temel öğelerden biri olmakla kalmamış, özellikle de bu önemini yirminci yüzyılın ikinci yarısında daha çarpıcı bir şekilde hissettirmiştir. Sanayi devrimi ile kent olgusu, toplum yapısını niteleyen bir ağırlık kazanmış ve öncekinden farklı bir hayat kültürünü sembolize ederek ciddi bir değişimle hem nitel hem de nicel bir takım farklılıklar yaşamış ve yaşatmıştır. Hal böyle olunca da, toplumların kaderi gittikçe artar bir şekilde kentlerde belirlenmiş, kentlerin gösterdiği ekonomik, sosyal, siyasal ve idari performans, hem kentte oturanlar, hem de genelde insanlığın gelişimi açısından öncelikli bir önem kazanmıştır. Bu önem, insan ilişkilerinin ve kültürünün yoğunlaşmasında, karar mekanizmalarında, yeni buluşlarda, ekonomik ilişkilerde, iletişim, algılama ve bilinçte oynadığı roller açısından hiçbir dönemde görülmemiş bir hıza sahip olmuştur. Kentlerin insan ve toplum hayatı üzerinde yapmış olduğu etkiler, sosyal hayatın içinde meydana gelen değişmelere bağlı olarak, dini de kendi fonksiyonlarında değiştirme yoluna sevk etmiştir. Çünkü din, zamana göre kendini yenileyecek fonksiyonları bünyesinde taşımaktadır. Bu anlamda kentleşme ile birlikte dinin yüklenmiş olduğu fonksiyonlarda meydana gelen değişmelerin hem toplum hayatında, hem de dinin anlam ve fonksiyonundaki etkileri, sosyoloji için önemli veriler içermiştir. Bu anlamda kentleşme ve kentleşme ile birlikte dinin yüklenmiş olduğu işlevlerde meydana gelen değişiklikleri tespit etmek, bunların toplum hayatındaki etkilerini belirlemek gerekmektedir. Bu çalışmada “Kentleşme ve Din” konusu ele alınmış, kentleşme ve kentleşmenin dini tutum ve davranışlar üzerindeki etkileri ile dinin kentleşme ve kentleşme üzerindeki işlevleri teorik olarak irdelenmiştir. Çalışmada yöntem olarak betimleme (tasvir) yöntemi kullanılmıştır.

1.1. Tarihsel Süreçte Kent Kavramı

Kent tanımı konusunda genel kabul görmüş ortak bir tanım bulunmamaktadır.¹ Genel olarak yapılan tanımlamalar, kentin, nüfus, ekonomi, toplumbilimsel ölçütler, ya da köy- kent arasındaki yapısal ayrıma göre oluşturulmuştur. Ancak kentler, sadece ekonomik bir teşkilatlanma ve değişen fiziki çevreyi tanımlamaz, aynı zamanda insan ve düşüncelerine etki eden yeni bir sosyal düzeyi de ifade eder.² Bunun için kent ve uygarlığın gelişimi özdeş iki gelişim olarak görülmektedir.³

¹ TATAR, CANBAY, Hüsnüye, *Nuhun Gemisindekiler ve Dini Cemaatleşme*, Turan Yay., İstanbul, 1999, s. 79.

² KORKMAZ, Abdullah, *Kent Sosyolojisi Ders Notları*, Malatya, 1998, s. 1-11.

³ KELEŞ, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, 2. Bsk, İmge Yay., Ankara, 2002, s. 23.

İnsanoğlunun karşılıklı ilişki zorunluluğu, insanı tarihin ilk çağlarından itibaren bir arada yaşamaya zorlamış; süreç içinde günümüzün yoğun nüfuslu yerleşim merkezleri ortaya çıkmıştır. Batı toplumlarında sanayi devrimi ile başlayan ve hızlanan kent olgusu, 15. yüzyıldan beri devam etmektedir. Sanayileşme ile birlikte fabrikalarda, atölye ve işyerlerinde yeni iş yerleri ve imkanları ortaya çıkmış, şehirdeki iş gücü, bu alanları dolduramayınca tarım kesiminde ziraatla uğraşan nüfus hızla büyük şehirlere, sanayi merkezlerine göç etmiştir. Maunier, homojen sosyal gruplarda meydana gelen basit yerleşme gruplarıyla heterojen grupları içine alan karışık yerleşme gruplarını birbirinden ayırmış ve kentleri, nüfusuna oranla coğrafi temeli dar olan, aileler, meslek grupları, sosyal sınıflar, mezhepler vs. gibi çeşitli heterojen grupları içine alan karmaşık bir yerleşme grubu olarak tarif etmiştir.⁴ Görüldüğü gibi bu kent tanımı da diğer kent tanımları gibi, belli bir nüfus çokluğu, yoğunluk, iş bölümü, uzmanlaşma ve türdeş olmama gibi özellikler içermektedir. Bu yaklaşım, kentlerin nüfus bakımından olduğu gibi, hayat tarzları itibarıyla de heterojen olabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır.⁵

Kentlerin büyük üretim ve ticaret merkezlerinin kurulmasıyla coğrafi konumları ve lojistik durumları farklılaşmıştır. Kentler, geniş maden yataklarının bulunduğu bölgelerde kurulunca sanayi gelişmiş, kıyı şeritlerinde kurulunca da deniz taşımacılığı ilerlemiştir. Yaşanan teknik ilerlemelerle fikirler, bilgiler ve tecrübeler insanlar arasında yayılma imkanı bulmuş neticede, ulaşım ve haberleşmede meydana gelen gelişmelerle yalnızca çevresi için üretim yapan küçük sanayi kuruluşlarının mahalli ticaret alanları, büyük üretim ve ticaret merkezleri haline gelmiştir. Bu gelişmeler, bir taraftan tarım işçisini işsiz bırakırken diğer taraftan tarım işçilerini yeni iş alanlarına, imkanları bol olan kent merkezlerine çekmiş⁶ ve bu çekiş, tarım işçisi için öncekinden farklı yeni bir iş kolu anlamına gelmiştir. Bu göç esas itibarıyla nüfusu kente iten faktörler ve nüfusu kente çeken faktörlerle yakından ilgilidir.⁷ Neticede kente ait gelişmeler bir bütün olarak ülkelerin hukuki ve siyasi sistemleri etkilemiş, kent içinde toprak mülkiyetinin dağılımı, hayat düzeninin sağlanması ve karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesi şehir planlamaları gibi konular doğrudan yetkili ve ilgili olan kanuni düzenlemeleri gerektirmiştir. Bu özellikler, kentlerin çekici özellikleri olarak kabul görülürken⁸ bu kabul, nüfus hareketlerini de yoğunlaştırmıştır.⁹

⁴ TATAR, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁵ KIRAY, Mübeccel, *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara, 1982, s. 14; TATAR, *a.g.e.*, s. 80-81.

⁶ HOŞGOR, Tülin, "Türkiye'de Büyük Kentler İtibarıyla Kentleşme-Sanayileşme İlişkisi", *ASBFD*, C: 7, S: 1-2, Ankara, 1975, s. 195.

⁷ ÖCAL, Tezer, "Gizli işsizlik, Teknolojik Gelişme ve Toplum Kalkınması", *Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi D*, Ankara, 1970, C: 2, S: 1. s. 108.

⁸ KELEŞ, Ruşen, *a.g.e.*, s. 33; N. YÜCEKÖK, Ahmet, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, Ankara, 1971, s. 70.

1.2. Kentleşme

İlk olarak kentleşme yakın doğudaki, Mezopotamya, Peru ve Çin'deki sarı nehir havzalarındaki yiyecek üreten toplumlarda ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni kültürel, ekonomik ve ekolojik şartların uygunluğudur. Mezopotamya'da ilk şehirleşme tekerlekli taşıma araçları, nehir kayıkları, sulama kanalları ve metalleri işleme sanatının gelişmesinin sonucu olarak, toplumdaki ekonomik, sosyal ve fiziki değişikliklerin meydana gelmesiyle oluşturulmuştur.¹⁰ Kentleşme Doğu Avrupa'da ise M. Ö. 3000 ile 2000 yılları arasında yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeni sanat ürünlerinin ortaya çıkışı ile Doğu Akdeniz bölgesinde ticaret gelişmiş, gemi yapımında kullanılan teknolojinin gelişmesi ve ticaretin para ile yapılmaya başlaması ile de Roma ve Yunan İmparatorluklarının doğuşu gerçekleşmiştir. Roma kenti 4. yüzyılda 200. 000 kişinin yaşadığı bir merkezdir. 5. yüzyılda imparatorluğun bölünüşü ile kentleşme durmuş ve ticaretle sanayi fiilen ortadan kalkmıştır. Ancak Orta Çağ'da kentleşme yeniden başlamış ama çok yavaş ilerlemiştir. Kentleşme yerleri haberleşme, ulaşım, ticaret ve yönetimin merkezi olan ve yeni kurulan devletlerin başşehirleri ve bölgesel merkez niteliği taşıyan yerler olmuştur.¹¹ Orta Çağ kentleri ya tümüyle siyasal ve kültürel, ya da tümüyle ekonomik bir taban üzerine kuruludur. Bu nedenle sanayileşme, teknoloji, ulaşım ve yönetim olanaklarının ürünü olan kent kavramı orta çağ kentleri için söz konusu değildir. Bu nedenle endüstri öncesi kent teknolojisi ve iktisadi örgütü ilkeldir. Az sayıda büyük tüccar dışında, ticaret ve zanaatla uğraşanlar, aşağı sınıflar ve azınlıklar gibi arzu edilmeyen gruplarca yapılmaktadır.¹² Dini ve siyasi güçle ilişkisi olanlar kentin merkezinde, aşağı sınıf ve kертlerden oluşan geniş yığınlar ise dışarıda ikamet etmişlerdir. Sanayi öncesi kent tiplerinde ticaret ve zanaat var olmakla beraber, ilkel bir ulaşım sisteminin oluşu, güvensizlik ve savaş, sağlık şartlarının kötülüğü ve hastalıklar, köylünün toprak bağımlılığı veya sınırlı göç gibi hususlar kentin sağlıklı gelişimini engellemiştir. Bu sebeple sanayi öncesi kentler gerek sosyal, gerekse ekonomik bir varlık gösterememiştir. Yine de bu kentler bu günkü kentler için prototip ya da nüve olma durumunda olmuştur.¹³

Son iki yüzyılın en önemli olgularından birisi olan kentleşme tanımları, demografik, ekonomik ve toplumsal olmak üzere çeşitli değişkenlerle tanımlanmıştır. Farklı değişkenleri tanımlamalarının odağına yerleştiren araştırmacılara göre kentlerin sayısının artışında, kentleşme

⁹ KIRAY, Mübeccel, "Gecekondu, Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla, Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşememe", *ASBF*, C: 27. No: 3, Ankara, 1972, s. 561.

¹⁰ İSPİR, Eyüp, *Kentleşme ve Meseleleri*, Ankara, 1986, s. 3-9.

¹¹ İSPİR, Eyüp, *Kentleşme Metropolitan Alan ve Yönetim*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1982, s. 1-12.

¹² KELEŞ, Ruşen, *Şehirciliğin Kuramsal temelleri*, *ASBF*, Ankara, 1972, s. 26.

¹³ SEZAL, İhsan, *Şehirleşme*, İstanbul, 1992, s. 42.

sayesinde gerçekleşen teknolojik gelişmeler, üretim biçimi ve ilişkilerinde meydana gelen değişimler ve büyük miktarda nüfus hareketleri önemli etkenlerdir. Bu etkenler kentleşmeyi sanayileşmeye ve iktisadi gelişmeye paralel olarak gerçekleşen bir nüfus birikim süreci olarak görür. Bu birikim sürecinde ya şehir sayısı artmış ya da mevcut şehirler büyümüş ve toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve ihtisaslaşma yaratan insan davranış ve ilişkileriyle kentlere özgü değişiklikler meydana gelmiştir. Nihayetinde kentleşme olgusu, toplumsal değişme sürecini etkileyen bir öge, ekonomik ve sosyal süreçlerin işlemesiyle de ortaya çıkan bir sonuç¹⁴ olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentleşmeyi etkileyen söz konusu bu nedenler klasik ve çağdaş olmak üzere ikili bir tasnife tabi tutulabilir. Bu tasnife göre tarım tekniklerinin gelişmesi, çalışma imkanları, ulaşım tekniklerinin gelişmesi, coğrafi sebepler, hukuki ve siyasi sebepler ve göç etme eğilimi klasik kentleşme nedenleri olurken, ekonomik işbirliği toplulukları, yabancı işçiler ve kitle ulaşım imkanlarının artışı çağdaş kentleşme nedenleri olmaktadır.¹⁵ Klasik kentleşme nedenlerinden olan ve sürekli yerleşmeyle kentlere göç etme temayülü kuvvet kazandıkça kentleşme hızlanmıştır. Sürekli yerleşme kararlılığı ile kentlere yapılan göçler ülkemizde sanayileşmeye dayanmayan, plansız, gecekondu şehirleşme özelliği göstermiştir.¹⁶ Bunun nedeni kentleşmenin sanayileşmeden hızlı gelişmesi ve kırsal yoksulluğunun kent yoksulluğu haline almasıdır.¹⁷ Bütün bunlar çarpık, sıhhsiz kentleşme olarak adlandırılmakta ancak kentlerin köyleşmesi diye bir şeyden söz edilememekte,¹⁸ kentleşme, hem kırsal bir toplumun kentsel bir topluma dönüşme süreci, hem de kentsel mekanın ve toplumsal pratiğin değişme ve evrimleşme sürecini olarak tanımlanmaktadır.¹⁹

Sanayileşmenin başlamasıyla kentleşme sanayi öncesindeki farklı olarak yönetsel ve dinsel merkezin etrafında değil, ticaret ve sanayi merkezi etrafında gelişmiştir. Genelde kentleşme ve sanayileşmenin bir birlerini karşılıklı olarak etkiledikleri kabul edilir. Ancak sanayileşmenin şehirleşmeyi hemen etkisi altına aldı söylenemez. İngiltere de sanayileşmenin etkisinin 18. yüzyılın 2. yarısında etkisini göstermesi buna bir örnektir.²⁰ Sanayileşmede uzmanlaşma ve işkollarında farklılaşma esastır. Uzmanlaşma beraberinde verim artışı doğurur. Teknoloji modern kent gelişmesinde anahtar rolü üstlenmiştir. Çünkü teknoloji malların kitle

¹⁴ KARTAL, Kemal, *Kentleşme ve İnsan*, Ankara, 1978, TODAİE Yay., No: 175, s. 4, 5; KELEŞ, a.g.e., s. 38.

¹⁵ İSPİR, Eyüp, *Şehirleşme ve Meseleleri*, Ocak Yay., Ankara, 1986, s. 23; İSPİR, Eyüp: "Kentleşme Metropolitan Alan ve Yönetimi", *ASBFD*, Ankara, 1982, s. 34.

¹⁶ KIRAY, Mübeccel, "Toplumsal Değişme ve Kentleşmede Düşük Gelirli", *Toplum Bilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1982, s. 167; KIRAY, "Gelişmiş Ülkelerde Metropolitanleşme Süreçleri", *Toplum Bilim Yazıları*, Ankara, 1982, s. 437.

¹⁷ TÜRKDOĞAN, Orhan, *Yoksulluk Kültürü*, İstanbul, 1977.

¹⁸ TATAR, a.g.e., s. 83.

¹⁹ BAL, Hüseyin, *Kent Sosyolojisi*, Ankara, 1999, s. 32.

²⁰ KORKMAZ, a.g.e., s. 19-20.

halinde üretilmesini, dağılımın ve tüketimini olanaklı kılar, bu teknoloji oluşumun mimarları ise kent soylular, tüccar ve bankacılarıdır. Bunların yanında zihniyetinde yeni kapitalist düzene uydurulması, geleneksel kent yapısını sarsmaya, değiştirmeye önyak olmuştur.²¹ Dini ve idari merkezlerden daha fazla bir şeyler alabilmek için şehirlerin düzeninde hem yeni bir teknolojiyi, hem de yeni bir sosyal düzeni geliştirme zorunluluğu bu sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Çünkü hızlı kentleşme ve sanayileşme periyodunda kaçınılmaz olarak meydana gelen, büyük ölçüde sanayi ve fabrika sisteminin gelişmesi, genelde sosyal ve ekonomik değişimi silsilesiyle birlikte hareket etmektedir. Teknolojik değişimler, gelişen her bölgenin sosyal yapısındaki değişimlerle birlikte meydana gelir ve önceki dönemden daha hızlı hareketliliğe yol açar. Bu hareketlilik iktisatçıları tarafından, kentleşmenin tabiatında var olan arz ve talebin bir fonksiyonu olarak kavramlaştırılır.²² Bir bölge sanayileşme ve kentleşme için ihtiyaç duyulan tabii kaynaklara sahip olabilirken diğer sosyal ve ekonomik faktörlere sahip olmayabilir. Gelişmiş ülkelerin kentleşen ve günümüzdeki “büyük kent” alanının çekirdeğini oluşturan yerleşim alanlarının, genellikle sanayi bölgeleri ve çevresinde oluşması rastlantı değildir. Bu tümüyle sanayileşme ve kentleşmenin organik bağlantısı sonucudur.²³ Kentleşme hiçbir zaman sanayileşme öncesi aşamalarda, sanayileşme sonrası aşamadaki hıza ulaşamadığı gibi, meydana getirdiği topluluğun yüksek kentleşme düzeyine de ulaşamamıştır.²⁴

Az gelişmiş ülkelerin kentleşme biçimleriyle ileri derecede sanayileşmiş toplumların kentleşmesinin benzerlik göstermediği bir gerçektir. Sanayileşmiş batı toplumlarıyla aynı gelişmeye ayak uyduramamış olan öteki toplumlar, farklı bir toplumsal ve ekonomik yapı göstermiştir. Buda kentlere yansımaktadır. Gelişmekte olan ülkelerdeki kentleşmenin ortak özellikleri vardır. Bu özellikler, kişi başına düşen milli gelirin azlığı, tarıma dayalı istihdam ağırlığının oluşu, hızlı bir kentleşme içinde olunmasına karşılık esas nüfusun şehir dışı yerleşim alanlarında yaşıyor oluşu, doğum oranlarının ölüm oranlarından fazla oluşu, buna ilaveten nüfus artışı oranının üretici olmayan yaş sınırını oluşturması, kişi başına düşen milli gelirdeki düşüklüğün çeşitli beslenme bozukluklarına neden oluşu, ölüm sebeplerinin salgın hastalıklar nedeniyle önemli bir durum oluşturmasıdır.²⁵ Gelişmekte olan ülkelerdeki kentleşmenin diğer bir özelliği kentleşmenin sanayileşmeden daha hızlı bir tempoyla ilerlemesidir. Gelişmiş ülkeler sırasıyla tarım ekonomisi, sanayi ekonomisi, hizmet ekonomisi gibi aşamaları ardı ardına yaşadıkları halde, gelişmekte olan ülkeler tarım ekonomisinden hizmet ekonomisine geçmiştir. Bu durum nüfus yoğunluğu

²¹ KELEŞ, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, İmge, 2008, s. 24.

²² KORKMAZ, a.g.e., s. 21.

²³ İSPİR Eyüp, *Kentleşme Metropolitan Alan ve Yönetimi*, Ankara, 1982, s. 16.

²⁴ İSPİR Eyüp, *Şehirleşme ve Meseleleri*, Ocak Yay., Ankara, 1986, s. 20.

²⁵ İSPİR, a.g.e., s. 14.

dışındaki şehir özelliklerinin kazanılmasını güçleştirmektedir. Dolayısıyla şehirleşmenin sanayileşme alanlarından çok hizmet sektörlerine kaydığı görülmektedir. Sanayileşme ve kentleşmenin organik bağlantısı sonucu kentleşmenin karakteristiğini blok halinde sıralanan gök delenler oluşturmaktadır. Haberleşme ve ulaşım alanında gerçekleştirilen gelişmeler, kentleşmenin başlangıcında belirli alanlarda yoğunlaşan nüfus ve ekonomik faaliyetleri dağıtmış, banliyöleri meydana getirmiştir.²⁶

1.3. Kentleşme

Kent, sadece yeni bir ekonomik teşkilatlanma ve değişmiş fiziki çevreyi ifade etmez, aynı zamanda insanın davranış ve düşüncelerinde etki eden yeni, değişik bir sosyal düzeni ifade eder²⁷. Kentleşme, kentli diyebileceğimiz bir yaşam tarzını oluşturur. Nüfusun ölçeği, yoğunluğu, heterojenliği, sosyal ilişkinin içeriği ve derece-sıklığı, sebebiyle sanayileşmeyi ve bizatihi insan tabiatını tayin eder. Yani sosyal yapıyı belirler.²⁸ Uygarlığın gelişimi şehirlerin gelişmesiyle özdeş olmuştur.²⁹ Temel ekonomik etkinliği tarımsal üretim olan köy ile, hem tarımsal hem de tarım dışı üretimin kontrol ve dağıtımını sağlayan kenti birbirinden farklı iki yerleşme tipi olarak görmek ve fonksiyonel bağlantılarını göz önüne almak gerekmektedir.³⁰ Ancak yaşam tarzı ve kültür söz konusu olduğunda, köylü ve kentlinin farklı kültürel-sosyalleşme süreçlerinin ve farklı zaman-mekan algılamalarının olduğu görülmektedir.³¹ Batı toplumlarında şehrin toplumsal-kültürel yapısı başlangıçta aile bağları ve yerel örgütlenmelere bağlıyken, sanayinin gelişmesiyle toplumda yeni iş bölümü ve uzmanlaşmaya bağlı olarak iş türüne dayalı bir toplumsal organizasyon ortaya çıkmıştır. Şehirlerin büyümesi aile ve akrabalık bağlarına dayalı yüz yüze birincil ilişkilerin çözülerek ikincil ya da resmi ilişkilerin ön plana geçmesine sebep olmuştur.³² L. Wirth, anomilik, yüzeysellik ve geçiciliğin, şehrsel çevre içinde bireyler arası ilişkileri farklılaştıran özellikler olduğunu belirtmekte, geniş, yoğun ve heterojen nüfus içinde yaşamın bu ilişkileri meydana getirdiğini şehir hayatını bireylerde belli düşün ve davranış modellerini oluşturduğunu da vurgular. Sorokin ve Zimmerman da köy ve kent

²⁶ KIIRAY, Mübeccel, "Metropolitan Kent Olgusu", *Kentleşme Yazıları*, Bağlam Yay., 2002, s. 363.

²⁷ KIRAY, "Toplumsal Değişme ve Kentleşmede Düşük Gelirli", *Toplum Bilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1982, s. 167.

²⁸ SEZAL, *Şehirleşme*, İstanbul, 1992, s. 23.

²⁹ KELEŞ, *a.g.e.*, s. 23.

³⁰ BAŞARAN, Fatma, ORTAYLI, İlber, "Seha L. Meray ve Sosyoloji", *ASBFD*, C: 9, Ankara, 1981, s. 9.

³¹ KIRAY Mübeccel, "Toplum Yapısındaki Temel Değişmelerin Tarihsel Perspektifi Bu Günkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı", *Toplum Bilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1982, s. 126.

³² GİLİTLİOĞLU, Cengiz, "İç Göç ve Kentleşme", *Kentleşme ve Kentleşme Politikaları*, İstanbul, 1992, s. 52.

arasındaki yaşam farklılıklarını yerleşim yerinde yaşayan toplulukta yer alan meslekler, topluluk büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, nüfusun heterojenliği, sosyal farklılaşma ve tabakalaşma, hareketlilik ve etkileşim sistemi şeklinde sekiz kategoride ele almışlardır.³³ Kentleşmede köy ailesinin bir yandan şehir ailesine dönüşümü, diğer yandan şehir ailesinin yaşamını benimsemesi ve köyle ilgili değerleri-buna bağlı davranışları terk etmesi kentlileşmeğe dönüşümü ile yakından ilgilidir. Kentlileşme veya şehirli olma birey ölçeğinde bir değişim sürecidir.³⁴ Bu süreç toplum içerisindeki kentleşmenin birey ölçeğindeki yansımasıdır ve sosyal-psikolojik yönü ağır basan bir süreçtir. Kırdan kente göçen insanlar zaman içinde şehirlileşmektedir. Kentleşme sonucunda toplumsal değişimin insanların davranışlarında ve ilişkilerinde, değer yargılarında, tinsel ve özdeksel yaşam biçimlerinde değişim meydana getirdiği gözlemlenmektedir.³⁵

Kente uyum nedenli yüksek olursa kentlileşme süreci de o denli hızlı olmaktadır. Kentlileşme sürecinde zaman önemli bir etkidir. Bireyin kentte kalış süresinin artışı ve kent imkanlarından yararlarına olanağının derecesi, kentlileşme eğilimlerini de artış yönlü etkilemektedir. Bununla birlikte kentte kalış süresinin artmasına rağmen köyle ilişkisini kesmeyen kentli davranışlara da açık olmayan bireyler kentlileşmemekte ve gecekondularda kendilerince oluşturdukları bir hayat yaşamaktadırlar.³⁶ Bu yaşam tarzı ne köy nede kent yaşam tarzını içermemektedir.³⁷ Kentlileşen insanda ekonomik ve sosyal olmak üzere iki alanda değişme gözlemlenmektedir. Ekonomik bağlamdaki değişme, kişinin geçimini tamamen kentli ve kente özgü işlerle sağlıyor duruma gelmesiyle gerçekleşir. Sosyal bağlamda değişme ise manevi kültürün değişmesi anlamına gelen bir değişmedir ve kır kökenli insanın, çeşitli konularda, kentlere özgü tavır ve davranış biçimlerini, sosyal ve manevi değer yargılarını benimsemesiyle gerçekleşmektedir.³⁸ Herhangi bir zaman diliminde kentlileşme sürecini yaşayan bir kişinin, “ekonomik mekanını” oluşturan tüm ekonomik ilişki ve faaliyetleriyle sosyal mekanını oluşturan tüm sosyal, manevi değerleri, tavır ve davranışları, değişik oranlarda kırsal ve kentsel özellikleri içermektedir. Kırsal insanın dönüşümü sürecinde bu iki mekanın kapsamı, kır yavaş yavaş dışlayarak kenti adım adım kapsar duruma gelmektedir. Birinci kuşak köy göçmeni insanının sosyal mekanı, kırı tamamen dışlayarak yalnız kenti kapsar duruma hiçbir

³³ TATLIDİL, Ercan, “Kentleşme ve Gecekondulu”, *EÜEFED*, Yay., No.47, İzmir, 1989, s. 98.

³⁴ GİLİTLİOĞLU, Cengiz, a.g.m., s. 52.

³⁵ KELEŞ, Ruşen, *Kent Bilim İlkeleri*, AÜSBF Yay., Ankara, 1984, s. 8.

³⁶ TAHİRE, Erman, “Kentteki Göçmenin Bakış Açısından Kent-Köy Kimliği “Niçin Köylüyüz Hala”, *ASBF*, C: 51, No: 1-4, s. 289.

³⁷ ERGİL Doğu, “Namus Cinayetlerinin Toplum Bilimsel Çözümlemesi”, *ASBFD*, C: 1, Ankara, 1981, s. 292; KIRAY, “Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Toprakdan Kopma ve Kente Bütünleşeme”, *ASBFD*, C: 27, S: 3, Ankara, 1972 s. 562.

³⁸ GÖKTÜRK, Atilla, “Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır”, *Toplum ve Göç*, Ankara, 1997. s. 358; KIRAY, *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara, 1982. s. 14.

zaman ulaşmamaktadır. Türkiye şartlarında kır insanının kent insanına dönüşmesi 40-50 yıl almaktadır. Ekonomik ve sosyal mekanı yalnız kenti kapsayan şehir insanı bu sürede ortaya çıkmaktadır. Ekonomik bakımdan kentleşme temel oluşturmakta, sosyal mekandaki değişme ona uyarak gerçekleşmektedir.³⁹ Kentin kurumsallaşma ve örgütlü yardımlaşma sistemleri yetersiz ise, göçmenler geleneksel dayanışma kaynaklarına başvurmaya ve kendi kendini destekleyen bir topluluk oluşturmaktadır.⁴⁰

Kentle bütünleşmede iki grup faktörün önemli etkisi vardır. Bunlar kişisel ve çevresel faktörlerdir. Göçmenin kente uyum sürecine başlarken kentteki üretim birimlerine ait bilgisi, yeni mesleklere uyma, bilgi edinme ve yeni davranış biçimlerine geçme⁴¹ açısından yaşı ve eğitim düzeyi gibi faktörler kişisel faktörleri oluşturmaktadır. Kentte ihtiyaç duyulan beceriler, kentte var olan yardım ilişkileri, kurumlaşma aşaması, genel yerleşim düzeni, işe bağlı olarak elde edilen gelirin yanı sıra elde edilen haklar, örgütlenme ve katılım kanallarının açık olması gibi faktörler de çevresel faktörlerdir.⁴² Söz konusu iki faktörün gerçekleşmesinde akrabalık ve cemaat ilişkileri önemlidir. Göçmen kişiler genelde önce, gece konduda yaşayan akraba ya da ilişkisi olduğu bir cemaat yanına sığınmakta veya onlara yakın bir yerde ikamet etmektedir. İkamet bölgeleri ise genelde gece konu bölgelerinden oluşmaktadır. Böylece gece konu ya da değişik ideoloji veya inanç cemaatleri fertlerin yalnızlık hissine kapılmasına, yabancılık çekmesine, anomi yaşamasına engel olmaktadır.⁴³ Yaş, eğitim, gelir, kentte yaşama süresi, referans topluluğu sosyal ilişkileri, yaşanan mahalle ve kırla ilişkilerin devam etmesi gibi faktörler, kente göçenlerin kentleşme hızını etkilemektedir. Özellikle, kırdaki geleneksel davranışları sürdürmek sorumluluğu, kentle bütünleşmeyi geciktirmektedir. Kır-kent arası ilişki göçenin kendisini iş bakımından güvenceye almasına kadar devam etmektedir. Göçmenin kente yerleşmesinde ve kentleşmesinde ya da kentli gibi bir yaşam sürdürmede konut, göçenin en önemli güvencesi olmaktadır.⁴⁴ Kentleşmede kent değerlerine intibak etme aşamalı gerçekleşse de sonuçta kentle bütünleşme gerçekleşmektedir. Kentle bütünleşme görüldüğü gibi kolay gerçekleşen bir süreç değildir. Kente göç eden birey kentle yardımlaşma ve dayanışmanın yerini menfaate dayalı ilişkilerin aldığını görünce bu duruma intibakta zorluk çekmekte, yabancılık hissetmekte, bu

³⁹ DPT: *Gece Kondu Araştırması*, Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü, Nisan, 1993, s. 14.

⁴⁰ KIRAY, a.g.m., s. 562-572; SENCER, Yakut, *Türkiye’de Kentleşme*, Kültür Bak. Yay., 1979, s. 258.

⁴¹ KAYA, Yaşar; TATAR Taner, *Gelenekten Modernliğe*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008, s. 122.

⁴² DPT, *Gece Kondu Araştırması*, Nisan, 1993, s. 15-16.

⁴³ TATAR, Hüsnüye, a.g.e., s. 87.

⁴⁴ DPT, a.g.e., s. 16; KIRAY Mübeccel, “Gecekondu Azgelişmiş Ülkelerde Hızla Topraktan Kopma ve Kentle Bütünleşememe”, *ASBFD*, C: 27, Ankara, 1972, s. 571.

hissediş de kendisini anomi, aşırı uyum ya da toplumsal yalnızlık şeklinde göstermektedir.⁴⁵

2. Dinin Sosyolojik Analizi ve Din Kent İlişkisi

Dinin yarattığı değer ve tutumlar açısından insanın neye, niçin ve nasıl bakması gerektiği konusunda sunduğu model, dinin, kentleşme ve kentleşme sürecinde idrak edilmiş tarzını ve onun sosyal değişmeye yönelik etkisini önemli bir biçimde etkilemektedir. İnançın ruhsal ve fiziksel işaretleri içinde birey, tanrısal gerçekliğe kendi sosyal konumundan hareketle bağlanır. Gündelik hayatın bütün etkilerini üzerinde taşıyan bir gerçeklik teması içinde din, birey ve toplumu kendi yaşamının fonksiyonel bir göstergesi kılar. Dinin bu rolünün bilimsel anlamda yeterli bir düzeyde ele alınabilmesi için, öncelikle onun toplumsal alanda dil, eylem ve diğer araçlarla somutlaşması ve toplumsal gündelik dünyasında da içselleştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda toplumun üzerinde uzlaşma sağladığı bütün dinsel tutum, davranış ve tecrübeler, ancak deneysel bir araştırmaya konu edilebileceği ölçüde dindarlığın bir ifadesi olarak kabul edilmeli ve ancak bundan sonra dinin gündelik hayat üzerindeki yansımaları, hatta izleri takip edilmelidir. Bu durumda dinin sadece değer yargılarını belirlemekle kalmadığı aynı zamanda da yerleşik tutum ve davranışlar üretmeyi sürdürdüğü⁴⁶ görülecektir. Günümüzde nüfus artışı, teknoloji ve sosyal alandaki hızlı gelişmeler toplum hayatını büyük ölçüde etkileyerek bir takım değişimleri hızlandırmış, karmaşık hale getirmiş ve hemen hemen hiçbir topluluk da bu değişimin dışında kalmamış bilakis değişimler ve gelişme beraberinde ailelerde çöküntü, yalnızlık, çatışma, yabancılaşma, kuşaklar arası kopukluk, kuşak çatışması, sosyal ilişkilerin zayıflaması, zararlı madde kullanımı alışkanlığının artması ve geleneklere karşı çıkma gibi bazı problemlerin doğmasına neden olmuştur.⁴⁷ Mevcut değişimlerin anlaşılmasında sanayileşme ile birlikte dinin aldığı yeni biçim önemli bir referans noktası oluşturmakta ve din, bu çalışmada, yarattığı değer ve tutumlar açısından, insana neye, niçin ve nasıl bakması gerektiği konusunda sunduğu modelin kentleşme ve kentleşme sürecinde idrak edilmiş tarzındaki şekliyle ele alınmaktadır. İnsanlığın her döneminde toplumların hayatını etkileyen, aşkın bir güce inanma duygusu varolmuş ve insanların yaşam biçimlerinin şekillenmesinde, sosyal, kültürel ve ekonomik alanların düzenleyen önemli bir unsur olmuştur. Bu gerçekliğe paralel bir biçimde sosyal değişimin yavaş bir şekilde gerçekleştiği sanayi öncesi toplumlarda din özcü bir yaşam alanına sahipken, hızlı sosyal değişimlerin yaşandığı sanayi toplumlarında fonksiyonel bir tarzdadır. Ancak dinin özcü ya da

⁴⁵ TOLAN, Barlas, *Toplum Bilimlerine Giriş*, 4. Bsk., Ankara, 1996, s. 63-69.

⁴⁶ SUBAŞI, Necdet, a.g.m., s. 20.

⁴⁷ SELÇÜK, Mualla, "Dini Hitabet Uygulamalarımız", *İslami Araştırmalar*, İstanbul, 1991, C: 5, S:3, s. 165.

fonksiyonel olarak incelenmesi söz konusu dönemlerin din anlayışlarının mutlak tanımlayıcıları olamaz.⁴⁸ Bütün insanların zihninde aynı formu uyandıracak olan bir din tanımı gerçekleştirme isteği tarihin her döneminde güncelliğini korumuş ancak her bilim dalı kendi metodolojisine uygun tanımlamalar yaptığı için üzerinde herkesin uzlaşmaya varabileceği bir din tanımı yapılamamıştır. Şöyle ki dinin teolojik tanım, Ahlaki tanım, Felsefi tanım, Psikolojik tanım, Sosyolojik tanım söz konusudur. Dolayısıyla, her tanım bir diğerini dışarıda bırakmaktadır. Kısaca din, genel olarak bir sosyolog için 'sosyal bir kurum olarak değerlendirirken, psikolog için yaşanan bir tecrübe olmuştur.

Sosyologlar dini tarif ederken belli bir dini değil, zaman ve mekan itibariyle her yer ve zamanda görülen ve olmayan bütün dinleri göz önünde bulundurmaktadırlar. Örneğin bu anlamda bütün dinleri kapsayacak şekilde bir tanımlama R. Otto tarafından yapılmıştır. Otto'ya göre din, insanın kutsalla ilişkisidir. Kutsal olarak kabul edilen şey, her şeyden önce sadece dini alanda ortaya çıkan özel bir değerlendirmeden ibarettir. Bu tanım, bireyin kutsal olanı yaşabilme kabiliyetinin göstergesi⁴⁹ olarak kabul edilmiştir. Ancak burada şunu da belirtmekte yarar vardır. Din, her sosyologun değerlendirmesinde aynı içeriğe sahip değildir. Bunda sosyologun dine bakış açısı önemli bir etkidir. Dinin bilimsel bir şekilde açıklanamayacağı, tabii bir şeydir.⁵⁰ Kavramların tanımını doğası gereği olarak, bilim, dinsel hayatın tüm sırlarını keşfedemez. Bilimsel yada rasyonel bir yaklaşımla incelenebilecek olan, dinin sonuçlarıdır.⁵¹ Bu sebeple din, deneyci değil, değerlendircidir ve din, ilim, ideoloji ve felsefeden ayrılır.⁵² İnsan ve din çırasında var olan ilişki nedeniyle bu ilişkinin nasıl olduğu ve insanın mı dine din niteliği verdiği yoksa, dinin mi insanı insan yaptığı sorusu sürekli tartışılmıştır.⁵³ Yukarıda dile getirildiği gibi dinin tabiatı konusunda pek çok tanımlamalar yapılarak din konusuna bir açıklık getirilmeye çalışılmıştır.⁵⁴ Marx ve Feuerbach dini tüm kötülüklerin kaynağı olarak görürler. Onlara göre Tanrı insan tarafından yaratılmış bir semboldür. Tanrı insanı değil, insan tanrıyı yaratmıştır. Bir yabancılaşma süreci sonunda insan, insanlığın gerçek yaratıcısının bu suni olarak imal edilmiş tanrı

⁴⁸ COŞKUN, A., *Din, Toplum ve Kültür*, İz Yay., 2005, s. 13.

⁴⁹ KÖKTAŞ, M. Emin, *Türkiye'de Dini Hayat, İzmir Örneği*, İşaret Yay., İstanbul, 1993, s. 25.

⁵⁰ KABOĞLU Ö. İbrahim, "Din Özgürlüğü", *ASBFD*, C: XLV1. Ankara, 1991, No: 1-2, s. 265.

⁵¹ ÖZDALGA, Elizabet, *İslamcılığın Türkiye Seyri Sosyolojik Bir Perspektif*, İletişim, 2007, s. 13-22.

⁵² TATAR Hüsniye, *a.g.e.*, s. 31.

⁵³ ALKAN, Türker, "Duyumsal Yoksunluk. Çilecilik ve Dinsel Deneyim", *ASBFD*, C: XXXV, No: 1-2, s. 188.

⁵⁴ HUME, Davit, *Din Üstüne*, Ankara, 1979, s. 5.; Hanefi Hasan, "Müslüman Aklının Eleştirisi ya da İslam Düşüncesini Yeniden İnşası", *Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı, II*, İstanbul, 1997, s. 117; ARMANER, Neda, "Şahsiyet Terbiyesinde Din Kültürünün Rolü" *Ankara, İlah., Fak. D.*, 1976, C: XXI, s. 143-149.

olduğuna inanmıştır. İnsan kendine özgü karakteristikleri ve kendi türü arasındaki ilişkileri nesneleştirerek kendini aldatmış ve kendi yarattığı dinsel sembollerin kölesi haline gelmiştir.⁵⁵

Aynı şey Durkheim ve onun izinden giden sosyoloji ve antropoloji geleneği içinde de geçerlidir. Durkheim'in Bilgi Sosyolojisine göre, çeşitli ve bir birlerinden farklı insanlar, Kültürler ve medeniyetler arasında insan aklının bazı temel kavram ve yapıları gözlenebilir. Bu temel kavramlar, Aristocu ve Kantçı bilgi kuramında kabul edilen zaman, mekan, sınıf, sayı, sebep, cevher gibi apriori kategorileri ile aynı kategoridedir. Bu temel kategoriler kümesine Durkheim, kutsal ve kutsal olmayan arasındaki ikiliği ilave etmiştir.⁵⁶ Ona göre kutsal olan; yani çeşitli dinsel ve mitolojik sembollerde ifade edilen, son tahlilde, toplumsalın ifadesinden başka bir şey değildir.⁵⁷ Durkheim, sosyolojiyi teolojiyle bir tutarak toplumla uluhiyeti aynılaştırmıştır. Wach, bunu 'gülünç bir yanlış anlama' olarak değerlendirmektedir.⁵⁸ Durkheim, din gibi özünde insan ve toplumu aşan ve bir realiteyi insana ve topluma irca etmek suretiyle, dinin 'süjesi' ile 'objesini' farklı konumlara yerleştirmiş ve bunda da hataya düşmüştür.⁵⁹ Foksiyonalist Analizin Temsilcilerinin din görüşü dinin yerine getirdiği fonksiyonlara bakarak manalandırılır ve kültür değerlerinin fert tarafından benimsenerek müesseseseleşmesi, ferdi bağlayan normlara dönesi olarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, dinin asli tariflerinden hareketle din düşüncesine yaklaşmak dan ziyade, dinin cemiyet içindeki yeri ve bütünleştirici fonksiyonunu ön plana çıkarmaktadır. Bu anlamda Weber, önemli bir örnektir. Weber, bir din tanımı yapmaktan çok, farklı dinlerin farklı kültürlerdeki etkilerini incelemiştir.⁶⁰ Weber, dinin, kendi içinde bir gerçeği, bir gücü temsil ettiğini ve asla ekonomik, politik yada ideolojik çıkarlara indirgenemeyeceğini savunmuş, döneminin din biliminde geçerli olan özcü tanıma uygun hareket etmiştir.⁶¹ Mehmet Tablamacıoğlu'na göre din eski Yunanda korku ile karışık saygı ve sevgi, Latince'de "religio" sözcüğüyle anlatılan tanrıya sevgi ve korkuyla bağlanma, Arami-İbrari dillerinde ceza ve yargı, Arapça'da usûl, adet ve tutulan yol, İslam kelamında tanrının koyduğu ve mensuplarını dünya ve ahirette kurtuluşa götüren inanış ve davranışlardan meydana gelen kurumdur. Din kavram, eylem ve gurup, başka bir ifadeyle iman, ibadet ve cemaatten meydana gelmiş çok karmaşık bir sistem olarak

⁵⁵ ÖZDELGA, Elizabet, a.g.m., s. 31; Mardin Şerif, *Din ve İdeoloji*, İstanbul, 1983, s. 13-45.

⁵⁶ DURKHEIM, E., *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, (Çev: F. Aydın), Ataç Yay., İstanbul, 2005.

⁵⁷ KÖSEMİHAL, N. Şazi, *Durkheim Sosyolojisi*, İstanbul 1971, s. 99, 170; ELIADE, Mircae, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çev: M. Aydın) Ankara, s. 15.

⁵⁸ WACH, Joachim, *Din Sosyolojisine Giriş*, (Çev: Battal İnandı), Ankara 1987, s. 15.

⁵⁹ GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 1998, s. 121.

⁶⁰ TATAR Hüsnüye, a.g.e., s. 34, 35.

⁶¹ TAŞ, Kemalettin, "Dinin Sosyolojik Tanımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar*, 6 (16), Mayıs-Ağustos, 2003, s. 203., ss. (199-207).

tanımlar.⁶² Mardin, dini Kültür sisteminin bir alt sistemi olarak kabul eder. Ona göre, kültür sistemi özerk bir varlık olarak çalışabildiği için, din sisteminde özerk bir varlığı vardır. Din sosyal ve toplumsal kurumlarla bağlantılıdır. Daha önceki var olan toplumsal yapı özellikleri ortadan kalktıktan sonra, kültür planında bu zamanlara gelen kalıplar bu bağıntıyı devam ettirir. Bu yaklaşım, dinsel inanç ve pratiklerin toplumsal değişme sürecinde yavaş değişen öğeler olduğunu ve bu değişimin yeni dine uyum göstererek başarıldığı savını desteklenmektedir.⁶³

Netice itibarıyla din insanlara kendini ve çevresini tanıma imkanı sağlamakta, onlara bir kimlik vermekte, insanlara değer ve tutum kazandırmakta, değişik konular karşısında nasıl hareket edeceğini ya da nasıl hareket etmesi gerektiğini bildirmektedir.⁶⁴ Kısaca din olgusal düzeyde bir yaşantı, örgütlenmesine sahiptir ve modernite ile gerilemek yerine giderek artan bir ivme göstermektedir.⁶⁵ G. Kepel, bu yeni olguyu, ‘Tanrının İntikamı’; Bell ise, ‘kutsala dönüş’ olarak yorumlamışlardır.⁶⁶

2.1. Kentleşme-Kentleşme Sürecinde Sosyal Değişme Faktörü Olarak Din

Toplumsal bünyede yaşanan büyük sosyal hareketlilikler ve dönüşümler, kişisel yaşantılardan, sosyal sistemin ve kültürün bütün katmanlarına kadar hemen her alanda eski ile yeninin karşılaşmasını gerilimli bir etkileşim süreciyle gündelik hayatın ve bilimsel tartışmaların odağına yerleştirmiştir.⁶⁷ Değişimin, belirli bir zaman sürecinde, herhangi bir şeyde ya da alanda gözle görülebilen farklılaşma olduğu bilinmektedir.⁶⁸ Bu nedenle “değişme” denildiği zaman bütün varlıklar; “sosyal değişme” denildiğinde ise sadece insan akla gelir. Toplumun yapısını oluşturan sosyal ilişkiler ağının ve bunları belirleyen kurumların farklılaşmasını ifade eden sosyal değişme: düşünce, duygu ve eylem kalıpları gibi normların yanı sıra, inanç ve değerler ile dünya görüşlerine de yansımaktadır. Bu yansımanın tıpkı uluslararası düzeyde olduğu gibi, toplumsal katmanlaşmanın çeşitli kategorilerinde değişimin ait olduğu sosyo-kültürel ve ekonomik düzeyin algı ve imkan çerçevesine göre yaşayan yapılanmaları da bulunmaktadır.⁶⁹

⁶² TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara İlahiyat Fak., 1961, s. 70-128.

⁶³ BAL Hüseyin, *Alevi Bektaşî Köylerinde Toplumsal Kurumlar*, İstanbul, 1097, s. 20.

⁶⁴ TATAR Hüsnîye, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁵ KÖSE, A., 2001, “Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar”, *Günümüz İnanç Problemleri, Erzurum*, 2001, s. 214. ss. (203-216).

⁶⁶ YILDIRIM, Ergül, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, İstanbul, 1999, s. 9.

⁶⁷ YILMAZ, Hüseyin, “Türk Müslümanlığı Dindarlık ve Modernlik”, *İslamiyat*, C: 5 S. 4, 2002, s. 63-82.

⁶⁸ ÜLKER, Gürkan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Ankara, 1994, s. 68.

⁶⁹ ÇELİK, Celalettin, “Değişim sürecinde Mekez-Çevre İlişkileri ve Çevresel Dini Yönelimler”, *İslamiyat*, Ankara, 2002, C: 5, S: 4, s. 81.

Ginsberk, toplumsal değişmeyi toplumsal yapıdaki değişme, yani toplumun büyüklüğünde, parçaları arasındaki kompozisyon ya da denge veya örgütlenme şeklinde meydana gelen değişme,⁷⁰ ya da genel ifadesi ile sosyal ilişkilerdeki meydana gelen değişiklik,⁷¹ teknik anlamda ise başkalaşım şeklinde tanımlanmaktadır.⁷² Bu çeşit değişmede değer hükmü, iyi yada kötüye doğru farklılaşma şeklinde değildir.⁷³ Yapı unsurları ve işleyişi üzerindeki değişiklikler söz konusudur.⁷⁴ Bu manada ilerleme ve tekamül kavramının farklılığı dikkat çekicidir.⁷⁵ O zaman değişmenin bir doğrultu ifade etmediği görülecektir.⁷⁶ Değişme söz konusu olunca birlikte değişmeler kanununa da dikkat etmek gerekmektedir. Öyle ki birlikte değişmeler kanunu, en basit ifadesiyle A olayının değişmeye başlayınca bununla doğru veya ters olarak B olayının da değişmesi anlaşılmaktadır. Bu kanunlar genel olarak denge kavramından ayrılmazlar. Dengele pek seyrek olarak yalınç, çoğu zaman bileşiklerdir. Çünkü iki olay orantılı olarak değişmeye başladığı zaman bunların yanında başka olaylar da değişir; neticede çeşitli dengeler ortaya çıkar. Bu kanunda hatırdaki tutulacak nokta, değişmelerin toplumsal yapılarda belli sınırlar arasında cereyan etmesidir. Her olguda bir değişme katsayısı vardır ki mekan ve zaman şartları bunları değiştirebilir veya tersine çevirebilir.⁷⁷ Toplumdaki bir kısım değişmeler çok hızlı olurken bir kısım değişiklikler yavaş seyreder. Bu bakımdan da değişmenin derecesi zamana ve bir toplumdan ötekine göre farklıdır. Çağdaş toplumlarda önemli özellik toplumsal değişmenin kurumsal, normal ve gündelik bir olgu haline gelmiş bulunmasıdır. Ancak toplumda meydana gelen her değişme, sosyal değişme sayılmaz. Sosyal bilimde genellikle kabul edilen görüş nazaran, sosyal sistemin yapı unsurları ve işleyişi üzerinde veya bu yapı unsurlarının nisbi öneminde meydana gelen ve sistemin fonksiyonunu icra yönünden sonuçlar doğuran değişmeler “sosyal değişme” olarak tanımlanır. Böylece sosyal ilişkilerde meydana gelen önemli ve kalıcı değişiklikler sosyal değişmedir.⁷⁸ Örneğin bu gün moda olanın yarın olmaması sosyal bir değişme değildir. Çünkü sosyal değişmede yenilik esastır ve bu da ancak sosyal sistemi meydana getiren yapısal unsurların

⁷⁰ KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul, 1995, s. 55.

⁷¹ PERŞEMBE, Erkan, “Toplumsal Değişme ve Din İlişkisi Üzerine”, *OMÜİFD*, C: V, 1991, s. 171.

⁷² ÇAM, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul, 1977, s. 290; Ayrıca bkz. Ülker Gürkan, *Sosyal Değişmeler*, Ankara 1969, s. 453.

⁷³ ERKAL, Mustafa, *Sosyoloji*, İstanbul, 1991, s. 202-203; Değişim kavramı hoşnut olunmayan bir durumdan daha iyi bir hale geçiş demektir. Cevdet SAİT, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, (Ter: İlhan Kutluer), İstanbul, İnsan Yay., 1984, s. 23.

⁷⁴ DÖNMEZER, Sulhi, *Sosyoloji*, İstanbul, 1990, s. 428.

⁷⁵ BİLGİSEVEN, Amiran, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, 1996, s. 266-268.

⁷⁶ TEZCAN, Mahmut, *Sosyal ve Kültürel Değişme*, Ankara, 1984, s. 22.

⁷⁷ TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Genel Sosyoloji*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Basım Yeri?, 1961, s. 64.

⁷⁸ DÖNMEZER, Sulhi, “Atatürk İnkıpları ve Sosyal Değişme Teorileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 15, Cilt V, Temmuz 1989.

işleyişinin değişmesini beraberinde getirmektedir. Halbuki modada bu tür bir strüktür ve fonksiyon değişmesi söz konusu değildir. Sosyal değişimin yanında değinilmesi gereken diğer bir kavram da sosyal tekamül kavramıdır. Sosyal tekamül, bir toplumun bünyesinde çok uzun vadede, yani birkaç nesli kucaklayan uzun bir dönemde ortaya çıkan geniş ve köklü değişme ve gelişmelerin tamamını ifade etmektedir. Bu türden değişmeleri tüm detayları içerisinde gözlemek oldukça zordur. Ancak daha kısa vadelerde meydana gelen değişmeler, sosyal değişmeler için de gözlenebilmektedir. Sosyal değişme çeşitli ölçülere göre sınıflandırılmaktadır. Bunlar kalitatif, kantitatif olmak üzere iki şekilde meydana gelir. T. Parsons toplumsal değişme kavramını yapı bakımından üçlü bir tasnife tabi tutmaktadır: Bunlar sırasıyla sosyal değerlerde değişme, müessesevi değişme, kişiler üzerinde değişmelerdir. Birinci şık önemli yapı değişiklikleri olarak kendini gösterir. Sosyal değerler, tavır ve hareketlerin genel yöneticileridir ve onlar toplumsal roller ve münasebetler üzerinde önemli etkilerde bulunurlar. Genelde toplumun değerler sistemindeki değişiklikler çok uzun vadede gerçekleşmektedir. Toplumun içinde statü ve roller ve bunların muhtevası normlar ve öteki teşkilat şekillerinde ortaya çıkan değişiklikler kuramsal değişmelerdir. Sosyal sistemin içindeki mevkiler ve rolleri üstlenen kişilerde ortaya çıkan değişiklikler ise kişiler üzerinde olan değişmelerdir. Bu değişmeler yapısal değişmeler olarak görülmezler. Buna karşılık, sosyal statü ve rolleri üstlenecek kişilerin seçimi hakkındaki kurallar ve kaynakların değişmesi sosyal sistemin yapısını etkiler ve bu bakımdan yapısal değişiklikler olarak değerlendirilirler. Bu anlamda sosyal değişime ile ilgili bütün insanlık tarihini kapsayan büyük boy, toplumsal değişmeyi grupsal süreçlere ve psikolojik öğelere bağlayan sosyal psikoloji ve psikolojiyi de içeren küçük boy, toplumu, değişimin birimi olarak ele alan orta boy olmak üzere çeşitli sosyal değişme teorileri ortaya atılmıştır. Her din kurucu ya da tebliğ edicisinin dini tecrübe anlamında hatırasının varlığı, o tecrübeyi yaşayanları bu hatıraya sadık kalmaya zorlamakta ve böylece din kendisini tarihten soyutlayarak her çeşit değişmeden uzak kalmaktadır. Böyle bir uzak kalış ya da muhafazakarlık altında din, değer, norm ve sosyo-kültürel yapı değişikliklerine karşı bir fren ve engel teşkil etmektedir. Nitekim Durkheim, toplumsal anomiyi dini gevşemeye paralel olarak toplumsal dayanışma bağlarının çözülmesi olarak görmekte, bu da dinin toplumda bir istikrar faktörü olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu anlamda Max Weber, Antik Yunan Dünyasında yaşanan büyük kültürel yaratıcılığın, o dönemde orada buna engel olacak güçlü bir ruhban sınıfının bulunmamasından kaynaklandığını öne sürmektedir. Ayrıca Hind kast sisteminin yüz yıllardan beri büyük değişikliklere uğramaksızın varlığını sürdürmesinde, Hindistan'da köklü dini inançların temsilcisi olan "Brahman" sınıfı etkilidir. Genelde dinlerin öze dönüş çabaları da değişme karşısında dinlerin tutumunu gösteren önemli bir göstergedir. Çünkü kutsal metinlerdeki mevcut dini durumu koruması için sembollere sadakati emrettiğine inanılan din, yeni

değerlerin yaratıcısı olmaktan daha ziyade eski değerlerin koruyucusu durumunda olmaktadır.⁷⁹

Din, insanlığın en eski dönemlerinden itibaren ayrılmaz bir parçası olarak, onun hem zihin dünyasında hem de eylemlerinde etkisini hissettiren bir kavramdır.⁸⁰ Berger'e göre, toplumsal gerçekliğin en önemli bir unsuru olan din, toplumsal yapı davranışlarının belirlenmesinde merkez bir konumdadır.⁸¹ Wach, din ile topluluk arasındaki etkileşimin sistematik bir biçimde incelenmesi durumunda, bunun birinci derecede, dinin topluluk üzerinde etkili olduğunun görüleceğini belirtmektedir.⁸² Bireysel anlamda, insanların aşkın olanla bağ kurmalarını,⁸³ dünya kurmalarını⁸⁴ ve içinde yaşanılan dünyayı tanıma ve bu dünyada insanın kendisini belirli bir yere yerleştirmesinin modeli olma⁸⁵ gibi bir takım fonksiyonları üstlenen din, toplumsal düzeyde de bir çok fonksiyon yerine getirmektedir. Sezen'e göre, "dinin faili ve taşıyıcısı olarak temel birim fert olmakla beraber, dinin o kadar zengin bir fikir ve sosyal muhtevası vardır ki, getirdiği muayyen ruhu, mensup olanların hepsi paylaşır. Bu durum fertleri birbirine yakınlaştırarak, doğumdan ölüme kadar dinî olmayan meselelere karşı dahi onları belirli ve müşterek tavırlar almaya iter. Aileyi etkisi altına alan din, buna bağlı olarak evlenme ve boşanmaya belirli bir yön vermektedir. Öyle ki, doğan çocuğa ad koyma, erkek çocuğu sünnet ettirme, evlenme törenleri, işyerini açarken müşterek dualar, bir inşaata başlarken kurban kesme ve dualar, belirli gün ve gecelerde müşterek yapılan dua ve ibadetler, ölüm ve sonrasında yapılan ibadetler vb. gibi faaliyetler, hep dinin tesir sahasına girmektedirler. Farkında olunsun veya olunmasın, dinî hayatla bezenmeyen faaliyet pek enderdir. Yapılanlar, hep müşterek işler, birlikte hareketlerdir."⁸⁶ Öte yandan var olan din anlayışı ve uygulamalarının da değişim ve modernleşme tecrübelerine çeşitli etkileri vardır. Ancak bu yeniden üretim sürecinde meydana gelen değişme her coğrafya da aynı değildir.⁸⁷ Zira sosyolojinin sınırları içinde herhangi bir dinin veya düşüncenin, düşünceden etkilenen bir pratiğin hiçbir yerde aynen tekrarlanamayacağı gerçeğinden, yani bütün toplumsal olayların biricikliği gerçeğinden hareketle, örneğin İslam'ın Arabistan da, Türkiye de, Mısır da farklı farklı uygulanması gerçeği söz

⁷⁹ GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul, 1998, s. 335.

⁸⁰ FREYER, Hans, *Din Sosyolojisi*, (Çev: T. Kalpsüz), AÜİFY, Ankara, 1964, s. 31.

⁸¹ BERGER, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (Çev: A. Coşkun), İnsan Yay., İstanbul 1993, s. 58.

⁸² WACH, a.g.e., s. 17.

⁸³ KARA, Mustafa, *Kurumlar Sosyolojisi*, Vadi Yay., Ankara 1997, s. 112.

⁸⁴ BERGER, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (Çev: A. Coşkun), İnsan Yay., İstanbul 1993, s. 52.

⁸⁵ MARDİN, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İnsan Yay., 7. Baskı, İstanbul, 1995, s. 51.

⁸⁶ SEZEN, Yümnü, *Sosyoloji Açısından Din*, MÜİFVY, İstanbul, 1998, s. 115.

⁸⁷ BAYYİĞİT, Mehmet, "Dinin Ferdi ve Sosyal Rolü Üzerine Genelleme", *Selçuk Üriv. Sos. Bil. Der.*, S. 3. Kon. 1994, s. 159.

konusudur. Uygulama farklılıkları bir toplum içerisindeki farklı gruplar arasında, bir ülke içinde de farklı bölgeler arasında farklılıklar arz edebilir.⁸⁸

Materyalistler, dini ideleri ekonomik faktörlerin epifonemen'i olarak gördükleri için dini toplumda sadece değerlerin korunmasında etkin bir faktör olarak görmekte ve sosyal değişimin etkin bir faktörü olarak kabul etmemekte, hatta dini bir engel olarak görmektedir. Ancak İdealistlerin de bu konuda bir görüşü materyalistlerinkinden çok farklıdır. Örneğin Hegel, ideleri tarihin ve dolayısıyla sosyal değişim olgusunun temel faktörü olarak görmektedir. Aynı tutumu Weber'de de görme olanağına sahibiz. Weber, sıradan değerleri özellikle de dini ve ahlaki değer ve fikirleri, sosyal ve ekonomik değişim olgusu içerisinde değerlendirmiş hatta yerine göre onların sosyal değişimin hakim faktörleri olabileceğini dahi dile getirmiştir. Nitekim, Weber, din ile ekonomik olaylar arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla, dünya üzerindeki büyük dinlerin ekonomik ahlaklarını inceleme konusu yapmıştır.⁸⁹ Diğer toplum olayları gibi, din olaylarına da birer 'ideal tip' gözüyle bakmak suretiyle,⁹⁰ dinî anlayışların ekonomik davranışlar açısından belirleyici rolünü göstermek istemiştir. Nitekim, Kapitalizm konusunda dinin oynadığı rol bu anlamda iyi bir açıklayıcı olabilir. Weber, dinin sosyal değişimdeki olumlu ya da olumsuz rollerini ortaya koyabilmek için dini önderlerin (Peygamber ve Rahiplerin) tipolojileri üzerine odaklanmış ve bunun içinde açıklamasında karizmatik lider kavramını kullanmıştır. Karizma terimi, liderin halk üzerindeki cazibe gücünü ifade etmektedir. Bu güç sayesinde dini lider, taraftarları nezdinde yaratıcı bir zihniyeti devreye sokmaktadır. Böylece geleneksel bir çevrede, dini liderin karizmatik etkisi en güçlü reformcu ya da devrimci bir gelişme ve değişimi gerçekleştirecek bir fonksiyon olarak algılanır.⁹¹ Wach'a göre, toplumsal örgütlenme, biçim ve davranışların şekil ve karakteri de dinî etkiye maruzdur. Örneğin, Roma, Hint ve Çin'de aile reisi olan babanın görevinin kralın görevine benzetilmesi⁹² endogamik ve ekzogamik kurallara göre oluşturulan cinsiyet ilişkileri, yine yerleşim birimlerine yüklenen kutsallıklar (Delhi, Benares, Roma ve Mekke) etkinin örneklemeler olmaktadır.⁹³ Martin Luther, de dini bir sosyal değişim faktörü olarak kullanmış ve Weberin karizmatik liderlik anlayışını bu kullanımda devreye sokmuştur. Reform hareketinin ilk öncüsü olan Martin Luther dinsel inancı kişinin bireysel eylemine indirgemıştır. İnsanın eylemlerinin tek yargıcı olarak Tanrının atanması kilisenin ve kilise kurallarının birey üzerindeki

⁸⁸ AKTAY, Yasin, "Farklılık Politikaları ve Türkiye Müslümanlığı", *İslamiyat*, C: 5, S. 4. Ankara, 2002, s. 41.

⁸⁹ KOŞTAŞ, Münir, "Max Weber'de Din ve Zihniyet", *Felsefe Dünyası*, S:10, Aralık, 1993, s. 31.

⁹⁰ GÜNAY, Ünver, "Max Weber'in Din Sosyolojisindeki Yeri", *EÜİFD*, S: 5, Kayseri, 1988, s. 1-2.

⁹¹ GÜNAY, Ünver, *a.g.e.*, s. 336, 337.

⁹² NİRUN, Nihat, *Sosyoloji*, İstanbul, 1986, s. 33.

⁹³ WACH, *a.g.e.*, s. 17-18.

egemenliğine son vermektedir. Kilise büyüklerinin yazdığı çeşitli papalık bildirimleri ve konsül kararları bunların hata yapabilen insana ait olduğu savıyla reddedilerek yalnızca kutsal kitap tanınmıştır. Ayrıca Luther, rahipliği de reddederek kendi kilisesinde rahiplik yerine papazlığı geçirmiştir ve ana kiliseden milyonlarca Katolığın kopmasına neden olmuştur.⁹⁴ Luther' in kilisesinin din adamları olan papazların görevi, salt Tanrı kelamını taşımakla sınırlandırılmıştır. Reddedilen olgu kilise değil, kilise yöneticileri olduğu için yeni bir düzenleme ile kilisenin devlete bağlı reformu hedeflenmektedir.⁹⁵ Görüldüğü üzere din, insanların zihniyet yapısını oluşturan önemli bir faktördür. Bu anlamda kültür de önemli bir örnektir. Çünkü din, toplum yapısına yön veren bir üst sistem olarak, özellikle ilkel toplumlarda kültürü etkileyerek şekillendirmiştir.⁹⁶ Ancak, din, kültürü aşan ilâhî bir boyuta sahiptir. Bu, dini, kültürün diğer unsurlarından ayırmaktadır.⁹⁷ Dinin kültürle olan ilişkisini göstermesi bakımından Calvin de önemli bir örnektir. Ruhban sınıfı yerine politik liderliği öne süren Alman Martin Luther'den esinlenen Fransız Jean Calvin (1509), Bodin'in *Six Bo-oks of Commonwealth'i* (1576) ve Hobbes'un *Leviathan'ına* (1651) esin kaynağı olması sebebiyle önemlidir. Fransa'nın resmi Katolikliğinden uzak düşmesi sonucunda Cenevre'ye (1564) yerleşmiş ve Manin Luther gibi yeni bir kilise örgütlenmesine giderek, Protestan Kiliselerinin yaşamlarını sürdürmesi ve dayanışması için ruhban sınıfına son vermiştir. Bir Tanrı bilimci olarak Calvin, gerçek bir din olarak savunduğu yorumlarını, sistematik bir şekilde bir araya getirerek temel yapıtı olan Kurum'u yazmış ve bu kitapta aşağıda dile getirilen görüşlerini işlemiştir. Calvin, kendisinden sonra ardılları olan bir düşünürdür ve genellikle de ardılları, onun siyasal ve dinsel görüşlerini katı kraliyet düşmanlığı biçiminde tekrar uyarlayarak mutlak egemenlik kuramları geliştirilmiştir. Bodin'in *Six Bo-oks of Commonwealth'i* (1576) ve Hobbes'un *Leviathan'ı* (1651) bunun temel örneklerdir. Calvin, Katolik kilisenin otoritesini reddederek, insanın kurtuluşunu din adamlarından, ayin ve törenlerden alıp salt Tanrı ya ve onun lütfuna atfetmiştir. Aynı oranda da Laik yönetimin otoritesine boyun eğmeyi savunmuş ve insanların arasındaki eşitlik durumunun manevi olduğunu söylerken, Katolik felsefeye olduğu kadar saf Hıristiyanlık yaklaşımını da eleştirmiştir. Calvin'in felsefesinde, birleştirilmiş bir iktidar yaklaşımı vardır. Bu yaklaşım, kralın sınırsız ve mutlak yetkisiyle, krala sınırsız ve mutlak itaatten oluşmaktadır. Kral ve Tanrı arasında bir benzerlik vardır; böylece kralın yetkisini paylaşan hiçbir ruhani ve dünyevi unsur yoktur. Bu onun siyasal itaat doktrinini öne çıkarmaktadır. Kralın tek sorumluluğu,

⁹⁴ TOCQUEVILLE, Alexis, "Processes of Influence and Miscommunication", *Central Currents In Social Theory 1700-1920*, Volum, I, (Ed: Raymond Boudon and Mohamed Cherkaoui, Sage Publications, London, 2000, s. 41.

⁹⁵ TANILLI, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, C: 2, Say Yay., İstanbul, 1986, s. 112-124.

⁹⁶ BİLGİSEVEN, Amiran, *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul, 1987, s. 114.

⁹⁷ DODURGALI, A., *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul, 1995, s. 45.

Tanrıya ve vicdanına karşıdır diyerek, kuramında kişiyi oldukça edilgin kılmıştır. Kötülük yapan kral, tanrının insanlara karşı bir öfkesinin sonucudur. Yani o yönetici tanrının isteğiyle bunları yapmaktadır.⁹⁸ Krala/yöneticiye sınırsız ve mutlak itaat; emirlere uymak, vergi vermek, ortak savunmayı ilgilendiren görevleri ve yüklenimleri üstlenmek ya da bir diğer buyruğu yerine getirmektir. Devlet işlerine ve yöneticinin yetkisine giren konularda karışmamak yönetici emretmedikçe hiçbir işe kalkışmamak da bir itaattir.⁹⁹ Server Tanilli, Calvin'in bu yazgıcılık öğretisinin burjuvaziye ait rekabet dönemine uygun olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰ Burjuvazi, bu kendi bireyselliğinin paralelindeki yaklaşım sonucunda, nedenleri daha önce belirtilen Katolik Kiliseye karşı savaşmaları dolayısıyla Jean Calvin'i desteklemiştir. Protestanlığa karşı şiddetli bir savaş verilse de dinsel-feodal birimlerin zayıflamasını ve devletin iktidar yetkisini salt kendine alıp kilise üzerinde denetim kurabilmesi Protestan hareketlerin sonucunda oluşmuştur. Papalığa kesin darbeyi vuran, Hıristiyanlığı çeşitli mezheplere ayıran dinin yerelleşmesi ya da uluslaşmasıdır. Devlet dini kendi kontrolü altına alarak toplumsal ideolojik yönlendirmede onu bir araç konumuna çevirmiştir.

2.2. Bir Sosyal Değişme Unsuru Olarak Kentleşme ve Kentleşme Sürecinin Din Üzerine Etkileri

Modern yapı ve din ya da genel olarak bütün sosyal müesseseler, insan ilintileri ve bunların karşılıklı ilişkilerinden doğan sosyal değerler, birbirlerini karşılıklı olarak etkileyen bütünlerdir. Bu bütünler, her zaman aynı olmayan bir hız ve tempoyla değişmektedir. Bilindiği üzere sosyal hayattaki değişimin temelinde, tabii çevrenin özelliklerinin farklılaşması, biyolojik yapıya tesir eden imkanların çoğalması, teknik yeniliklerin artması ve kültür yapısının özelliği dolayısıyla meydana gelen değişiklikler önemlidir.¹⁰¹ Söz konusu bu değişiklikler ayrıca; sosyal değerlerde değişme, kurumlarda değişme ve kişiler üzerinde değişme şeklinde sınıflandırılabilir. Bu anlamda, din-toplum, arasındaki ilişkiler etken-edilgen dikatomisi çerçevesinde farklı düzeylerde ele alınmakta ve toplumsal yapının din tarafından şekillendirildiği; ya da dinin toplumsal yapı ve şartların bir ürünü

⁹⁸ HÖPFL, Harro, Jean Calvin, *Disipline Edilmiş Devlet Düzeni*, (Der: Redhead, Brain), *Siyasal Düşüncenin Temelleri*, (Çev: Burhan Aykac-Şenol Durgun), Alfa, İstanbul, 2001, s. 111-115-116.

⁹⁹ TUNCAY, Mete, (Der: Tuncay, Mete): *Siyasal Düşünceler Tarihi, Seçme Yazılar*, Teori Yay., Ankara, 1986, s. 85, 86-89-91.

¹⁰⁰ TANİLLİ, S., *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, C: 2, Say Yay., İstanbul, 1986, s. 129-131.

¹⁰¹ ŞENER, Sami, "Sosyal Değişmenin Dini Hayata Etkisi", *Sosyal Değişme ve Dini Hayat*, İstanbul 1991, s. 98.

olduğu savları¹⁰² bizleri bir tercihe zorlamaktadır. Oysa ki gerek sosyal bir role sahip olan din¹⁰³ gerekse de toplumsal yapı karşılıklı etkileşim halindedir. Şartlara göre kendisini düzenleme formatına sahip olan din kurumu, tarihsel süreçte bu özelliğini politikadan ekonomiye ve gündelik yaşama kadar her alanda ve zamanda göstermiştir, göstermeye de devam etmektedir. Bu anlamda din, süreklilik gösteren bir özelliğe sahiptir diyebiliriz.¹⁰⁴ Onun bu özelliğe sahip olması, toplumlara bir zihniyet kazandırma, onları kontrol etme¹⁰⁵, yapılandırarak sembolik bütünleşmeyi sağlama gibi bir takım toplumsal fonksiyonlar üstlenmesinden kaynaklanmaktadır. Esasen bilinen bütün insan toplumlarında bir dine rastlandığı için¹⁰⁶ din ve dini tecrübe üzerinde ortaya çıkan değişme ve gelişmeler açısından iç dinamiklerin etkisi de bu nedenle kaçınılmazdır. Dinin objektifleşip sosyalleştirici bir araç olması, bir topluma mal olması, bir cemaati ortaya çıkarması, dini olayların belli ölçülerde ve karşılıklı olarak öteki sosyal kurumsal ve kavramsal yapılara, coğrafi faktörlere ve çeşitli değişkenlere bağlı bulunduğunu göstermektedir.¹⁰⁷ Bu göstergeye dayanarak, dinin toplumsal yapı üzerinde etkisi olduğu gibi, toplumsal yaşayışın da din üzerinde etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki, özellikle halk dinlerinin tanrı tasavvurları, dinî bayram ve törenler, bir takım ekonomik ve sosyal faktörler tarafından şekillenerek toplumdan topluma farklı yorumlamaları ortaya koymuştur. Örneğin, tarımla uğraşan toplumların tanrı tasavvurunda ‘toprak ana’ figürü, toplumun din üzerindeki etkilerini ortaya koyarken diğer yandan da farklı bir din figürünün tarih sahnesinde yerini alması anlamına gelmiştir. Dinin yorumlanma tarzından kaynaklanan bu türden farklılıklar, tarihsel süreç içinde kentleşme değişkeninin etkisiyle tutum ve davranışlarda da bir takım değişmelerin meydana gelmesine yol açmıştır. Ancak bu, din formatından uzaklaşma anlamına gelmemektedir. Bu dönüşümlerle artık din, kentleşme sayesinde tüm sosyal düzeni etkileyen tek etkin müessese değildir. Gelinen bu süreçle birlikte genişleyen temaslar, eğitim, hareketlilik, yaygın nüfus içinde artan sosyal etkileme ve etkilenme, değer sistemlerini, temel kavramları ve düşünce tarzlarını mahallilikten çıkarmaktadır.¹⁰⁸ Kent

¹⁰² GÜNAY, “Modern Sanayi Toplumlarında Din: I”, *EÜİFD*, S: 3, Kayseri, 1986; CHARLES, H. Anderson, *Toward A New Sosityology*, Revised Edition, 1974, Dorsey Pres, ABD, 1974, s. 72, 73.

¹⁰³ MERTON, K. Robert, *Social Theory, and Social Structure*, Enlarged Edition, Free Pres, London, 1968, s. 96, 97.

¹⁰⁴ Dinin süreklilik özelliği göstermesi, insanın doğası gereği var oluşundan getirdiği inanma ihtiyacı devam ettikçe sürecektir. Emel ÖZTÜRK, *Max Weber’de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, Derin Yay., İstanbul, 2003, s. 163,165.

¹⁰⁵ COSER, Lewis A., *Introduction to Sociology*, (Ed. R.K. Metron), HBJ, 1983, S. 385, 386.

¹⁰⁶ BOTTOMORE, T.B., *Sociology A Guide to Problems and Literature*, George&Allen Unwin Ltd., London, 1971, s. 237, 249.

¹⁰⁷ GÜNAY, a.g.e., s. 333-338, 211-212.

¹⁰⁸ Toplumun bireysel değişimin etkin faktörlerinden birisi olduğu konusunda bkz., DAHRENDORF, Ralf, *Life Chances, Approches to Social and Political Theory*, Willmar Brothers Limited, London, 1987, s. 26, 20.

ortamında cemaatçi yapılar değişmekte, birey kapalı grup ve çevre baskısından kurtularak gelenek ve çevre istemesiyle yaptığı davranış ve tutumlarda daha rahat hareket eder, düşünür, yargılar ve bilinçli tavırlar sergiler hale gelmektedir. Bu meydana geliş, sanayileşmeyle önemli ölçüde gelişme gösteren kentleşme ve kentlileşmenin, dini cemaatçi yapıya bağlı olan tutum ve gelenekleri zayıflattığı, mevcut bu bağın zayıflamasıyla da farklı değişmelerin meydana geldiğinin açık göstergesi olmaktadır.

Kentleşme süreciyle birlikte önceki zamanlarda sosyal organizasyonun en tepe noktasında olan ve her türlü sosyo-kültürel faaliyeti organize eden din kurumu, kutsal ve kutsal dışı ayrımıyla ferdileşmiş ancak toplumsal ve bireysel yaşamın tamamen dışına çıkmamıştır.¹⁰⁹ Bunun nedeni de yukarıda dile getirilen etmenlere ilave olarak sanayileşmeyle birlikte gelişme gösteren kentleşmenin, modern toplumu kurgulamasında ve modern toplumunda insani ilişkilerin iş, meslek, rol, sosyal statüye bağlı oluşturulmasında aranabilir. Çünkü önceki toplumlardan farklı olarak, şu an için toplumların yaşam biçimleri ve tanımlanma tarzları bu yeni toplum biçimini daha net göstermektedir. Kısaca seküler yapılanma olarak tanımlanabilecek bu yeni yapılanma biçiminde sosyal kontrolün din yerine önemli ölçüde örgütlenmiş formel kurumlarca gerçekleştirilmesi bu anlamda önemli bir gösterge olmaktadır. Ancak sanayileşme ve kentleşmenin bu değiştirici özelliği, sadece kentleşen ve sanayileşen toplumlarda gerçekleşmemektedir. Kentleşme ve din konusundaki tüm bu etkileşimlere rağmen, hatta dinin kentleşme sürecinde modern sanayinin etkisiyle bir süreliğine de olsa ikinci sırada etkileyen olmasına rağmen, psikik ihtiyaçlar, belirli bir maddi gelişme ve doyumdan sonra kentleşmenin getirdiği yaşayış biçimini ikinci plana itmiş ve modern toplumlarda, bağımsız bir değişken olan din tekrar öncelenir hale gelmiştir. İçinde yaşadığımız küresel süreçte, dinin yeniden yükselen bir değer olarak akademi dünyasında yerini alması ya da hangi şartların dinin yeniden yükselişe geçişini sağladığına yönelik bir çok araştırmanın yapıyor olması mevcut bu durumun göstergesi olarak kabule uygundur.¹¹⁰

SONUÇ

Toplum hayatının bir çok faktörün etkisiyle zaman içinde değiştiğini düşünürsek, söz konusu değişimde kentleşme ve kentlileşmenin de etken birer faktör olduklarını kabul etmemiz gerekecektir. Bu yaklaşımın neticesinde, kentleşme ve din üzerine yapılacak bir incelemede toplumsal değişimin etkilerini ya da dinin toplumsal değişim üzerindeki etkilerini

¹⁰⁹ Kapitalizm ve Din ilişkisi bu anlamda iyi bir örnektir. Bkz., Max Weber, *Economy and Society*, (Ed: Guenther Roth and Claus Wittich), Volum, 1, California Press, London, 1978, s. LXXVI, LXXVII.

¹¹⁰ BELL, Daniel, *The and of Ideology*, Harward University Pres, London, 2000, s. XVII, XVIII.

kent ve kentleşme kavramlarından hareketle açıklamak ta yerinde bir hareket olacaktır. Ayrıca böyle bir yaklaşım, din ve sosyal değişme arasındaki ilişkide bir yandan sosyal değişmenin din üzerindeki etkilerini söz konusu yaparken, öte yandan da kentleşme ve kentleşmenin sosyal değişme projesi içindeki rolü üzerinde durmayı gerektirir. Böyle bir gereklilik, din, sosyal değişme, kentleşme ve kentleşme kavramları arasında çok yönlü bir ilişkiyi ortaya çıkarırken, dinin kentleşme ve kentleşme sürecindeki sosyal değişmede bir yönüyle sosyal değişmeye engel teşkil eden bir faktör olduğunu, bir başka yönüyle de sosyal değişmenin motor gücü olduğunu gösterecektir. Sosyal tarih veya tarih felsefesine dayanan görüşlerin bakış açısına göre sosyal değişmenin din, kentleşme ve kentleşme üzerindeki etkisi, sosyal determinizme dayandırılarak sosyal değişme olayının tabii bir sonucu olarak yorumlanmaktadır. Oysa ki kutsalın sunumu olarak din, geleneksel toplumda yaratıcı etken şeklinde var olmakta ve bu gücünü koruduğu müddetçe de sosyal değişmeyi beraberinde getirmektedir. Ancak Bergson'un ifadesiyle böyle bir değişme sadece açık toplumlar için söz konusudur. Zira kapalı toplumlar böylesi uygulamaları kaldıramaz.

Dinin toplum ilişkilerindeki konumu, toplumların açık ya da kapalı olmalarıyla ilişkili olduğu kadar, kentleşme ve kentleşme düzeyleriyle de yakından ilgilidir. Çünkü gerek din olgusu, gerekse kentleşme ve kentleşme kavramları sosyal karakterlere sahip kavramlardır. Bu özellik, her bir kavramın karşılıklı etki-tepki ilişkileri içinde bulunduğu anlamına gelir ve dini olayların aynı zamanda belli ölçülerde coğrafi, toplumsal ve kültürel değişkenlere bağlı olduğunu gösterir. Ancak kentleşme ve kentleşmeden farklı olarak din, kaynağını beşer üstü bir alan olan kutsiyet aleminden almaktadır. Esasen insan toplumunda dini olay “pür” olarak bulunmaz. Bu manada katıksız dini olayın mevcut olmaması beşeri fenomenin ekonomik, kültürel vs. yönlerinin din ile etkileşim halini gösterir. Bu anlamda Weber'in ele aldığı haliyle kapitalizm önemli bir açılım sağlar. Görüldüğü üzere bir toplum olayı olarak dinin, toplum içinde vuku bulan kentleşme ve kentleşmeden kaynaklı neden, olay ve değişmelerden etkilenmesi ya da kentleşme ve kentleşmenin ondan etkilenmesi kaçınılmazdır. Ancak bu karşılıklı etki ve tepkilere bakarak dini diğer toplum olaylarına ve rasyonel fonksiyonlarına icra etmek doğru değildir. Bu nedenle, din ve toplum fenomenleri tam olarak birbirlerine karşı ilgisiz olmadıkları gibi din de toplumsal fenomenlerin komple bir ürünü olarak görülmez. Ancak dini tutum ve uygulamalarda farklılıklar olabilir. Kentleşme ve kentleşme söz konusu olunca kentleşme ve kentleşmenin modern insan ve toplum profilini benimsemesiyle söz konusu etkileşimde ağır basan taraf “modern profil”idir. Kentlerde “modern profil”e karşılık gelerek heterojenleşen kentli insan profili, tutum ve davranış farklılığıyla kırsaldaki homojen cemaatten ve onun insan profilinden farklı özellikler sergiler. “Modern profil”, kentlerde önceki dini tutum ve geleneklerde bir gevşeme içerirken, kırsal olan bunun tam tersidir. Ancak söz konusu bu “modern profil”, kentlerden kırsala doğru

düzensiz bir yayılmaya da açıktır. Kent ve kırsal arasındaki bu diyalektik ilişkide kentlerdeki dini tutum ve gevşemenin yerini zamana göre daha bilinçli ve zamanın şartlarına göre daha donanımlı din bilgisi seviyeleri alırken kırsal için bu özellikten söz edilemez.

KAYNAKLAR

- AKTAY, Yasin, "Farklılık Politikaları ve Türkiye Müslümanlığı", *İslamiyat*, C: 5, S: 4, Ankara, 2002, ss. (41-55).
- ALKAN, Türker, "Duyumsal Yoksunluk. Çilecilik ve Dinsel Deneyim" *ASBF Dergisi*, C: XXXV, No: 1-2, 1980, ss. (187-196).
- ARMANER, Neda, "Şahsiyet Terbiyesinde Din Kültürün Rolü" *Ankara, İlah. Fak. Der.*, C: XXI, 1976, ss. (143-149).
- BAL Hüseyin, *Alevi Bektaşî Köylerinde Toplumsal Kurumlar*, İstanbul, 1997.
....., *Kent Sosyolojisi*, Ankara, 1999.
- BAŞARAN, Fatma, ORTAYLI, İlber, "Seha L. Meray ve Sosyoloji", C: 9, *ASBFD*, Ankara, 1981.
- BAYYİĞİT, Mehmet; "Dinin Ferdi ve Sosyal Rolü Üzerine Genelleme", *Selçuk Üniv. Sos. Bil. Der. S. 3*, Kon. 1994, ss. (153-1629).
- BELL, Daniel, *The and of Ideology*, Harward University Pres, London, 2000.
- BERGER, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (Çev: A. Coşkun), İnsan Yay., İstanbul 1993.
- BİLGİSEVEN, Amiran, *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul, 1987.
....., *Genel Sosyoloji*, İstanbul, 1996.
- BOTTOMORE, T.B., *Sociology A Guide to Problems and Literature*, George&Allen Unwin Ltd., London, 1971.
- CHARLES, H. Anderson, *Toward A New Sosyology, Revised Edition*, 1974, Dorsey Pres, ABD, 1974.
- COSER, Lewis A., *Introduction to Sociology*, (Ed. R.K. Metron), HBJ, 1983.
- COŞKUN, A., *Din, Toplum ve Kültür*, İz Yay., 2005.
- ÇAM, Esat, *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul, 1977.
- ÇELİK, Celalettin, "Değişim sürecinde Mekez-Çevre İlişkileri ve Çevresel Dini Yönelimler", *İslamiyat*, C: 5, S: 4, *Ankara*, 2002, ss. (81-97).
- DAHRENDORF, Ralf, *Life Chances, Approuches to Social and Political Theory*, Willmar Brothers Limited, London, 1987.
- DODURGALI, A, *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul, 1995.
- DÖNMEZER, Sulhi, "Atatürk İnkılapları ve Sosyal Değişeme Teorileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S: 15, C: V, Temmuz 1989, ss. (523-537).
....., *Sosyoloji*, İstanbul, 1990.
- DPT, *Gece Kondu Araştırması*, Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü, Nisan, 1993.

- DURKHEIM, E., *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, (Çev: F.Aydın), Ataç Yay., İstanbul, 2005.
- ELIADE, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çev: M. Aydın), Din Bilimleri Yay., Ankara, 2004.
- ERGİL Doğu, "Namus Cinayetlerinin Toplum Bilimsel Çözümlemesi", *ASBFD*, C: 1, Ankara, 1981, ss. (289-303).
- ERKAL, Mustafa, *Sosyoloji*, İstanbul, 1991.
- FREYER, Hans, *Din Sosyolojisi*, (Çev: T. Kalpsuz), AÜİFY, Ankara, 1964.
- GİLİTLİOĞLU, Cengiz, "İç Göç ve Kentleşme", *Kentleşme ve Kentleşme Politikaları*, İstanbul, 1992.
- GÖKTÜRK, Atilla, "Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır", *Toplum ve Göç*, Ankara, 1997.
- GÜNAY, Ünver, "Modern Sanayi Topluluklarında Din: I", *EÜİFD*, S: 3, Kayseri, 1986.
....., "Max Weber'in Din Sosyolojisindeki Yeri", *EÜİFD*, S: 5, Kayseri, 1988, ss. (1-10).
....., *Din Sosyolojisi*, İnsan Yay., İstanbul 1998.
- HANEFİ, Hasan, "Müslüman Aklının Eleştirisi ya da İslam Düşüncesini Yeniden İnşası", *Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı. II*, İstanbul, 1997.
- HOŞGOR, Tülin, "Türkiye'de Büyük Kentler İtibariyle Kentleşme-Sanayileşme İlişkisi", *ASBFD*, C: 7, sayı 1-2, Ankara, 1975.
- HÖPFL, Harro, Jean Cavlin, *Disipline Edilmiş Devlet Düzeni*, (Der: Brain Redhead), *Siyasal Düşüncenin Temelleri*, (Çev:Burhan Aykac-Şenol Durgun), Alfa Yay., İstanbul, 2001.
- HUME, Davit, *Din Üstüne*, Ankara, 1979.
- İSPİR Eyüp, *Şehirleşme ve Meseleleri*, Ocak Yay., Ankara, 1986.
....., *Kentleşme Metropolitan Alan ve Yönetim*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1982.
....., "Kentleşme Metropolitan Alan ve Yönetimi", *ASBFD*, Ankara, 1982.
- KABOĞLU, Ö. İbrahim, "Din Özgürlüğü", *ASBFD*, C: XLVI, No: 1-2, Ankara, 1991, ss. (265-278)
- KARA, Mustafa, *Kurumlar Sosyolojisi*, Vadi Yay., Ankara 1997.
- KARTAL, Kemal, *Kentleşme ve İnsan*, **Ankara**, 1978, TODAİE Yay., No: 175.
- KAYA, Yaşar, TATAR Taner, *Gelenekten Modernliğe*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008.
- KELEŞ, Ruşen, *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*, ASBF, Ankara, 1972.
....., *Kent Bilim İlkeleri*, AÜSBF Yay., Ankara, 1984.
....., *Kentleşme Politikası*, 2. Bsk, İmge Yay., Ankara, 2002.
- KIRAY Mübeccel, "Geçekonu Azgelişmiş Ülkelerde Hızla Toprakdan Kopma ve Kentle Bütünleşememe", *ASBFD*, C: 27, S: 3, Ankara, 1972, ss. (561-573).

-, “*Metropoliten Kent Olgusu*”, *Kentleşme Yazıları*, Bağlam Yay., 2002, ss. (152-167).
-, “Toplum Yapısındaki Temel Değişmelerin Tarihsel Perspektifi Bu Günkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı”, *Toplum Bilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1982, ss. (116-132).
-, “Gelişmiş Ülkelerde Metropolitenleşme Süreçleri”, *Toplum Bilim Yazıları*, Ankara, 1982.
-, “Toplumsal Değişme ve Kentleşmede Düşük Gelirliler”, *Toplum Bilim Yazıları*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1982, ss. (167-176).
-, *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara, 1982.
- KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul, 1995.
- KORKMAZ, Abdullah, *Kent Sosyolojisi Ders Notları*, Malatya, 1998.
- KOŞTAŞ, Münir, “Max Weber’de Din ve Zihniyet”, *Felsefe Dünyası*, S:10, Aralık, 1993, ss. (30-35).
- KÖKTAŞ, M. Emin, *Türkiye’de Dini Hayat, İzmir Örneği*, İşaret Yay., İstanbul, 1993.
- KÖSE, A., 2001, “Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar”, *Günümüz İnanç Problemleri*, *Erzurum*, 2001, s. 214. ss. (203-216).
- KÖSEMİHAL, N. Şazi, *Durkheim Sosyolojisi*, İstanbul 1971.
- MARDİN Şerif, *Din ve İdeoloji*, İstanbul, 1983.
-, *Din ve İdeoloji*, İnsan Yay., 7. Baskı, İstanbul 1995.
- MERTON, K. Robert, *Social Theory, and Social Structure*, Enlarged Edition, Free Pres, London, 1968.
- N. YÜCEKÖK, Ahmet, *Türkiye’de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı*, Ankara, 1971.
- NİRUN, Nihat, *Sosyoloji*, İstanbul, 1986.
- ÖCAL, Tezer, “Gizli İşsizlik, Teknolojik Gelişme ve Toplum Kalkınması”, *Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Der.*, C: 2, S: 1, Ankara, 1970,
- ÖZDALGA, Elizabet, *İslamcılığın Türkiye Seyri Sosyolojik Bir Perspektif*, İletişim, 2007.
- ÖZTÜRK, Emel, *Max Weber’de Anlayış Sosyolojisi ve Din Olgusu*, Derin Yay., İstanbul, 2003.
- PERŞEMBE, Erkan, “Toplumsal Değişme ve Din İlişkisi Üzerine”, *OMÜİFD*, V, 1991, ss. (171-180).
- SAİT, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, (Ter: İlhan Kutluer), İstanbul, İnsan Yay., 1984.
- SELÇUK, Mualla, “Dini Hitabet Uygulamalarımız”, *İslami Araştırmalar*, C: 5, S:3, İstanbul, 1991,
- SENCER, Yakut, *Türkiye’de Kentleşme*, Kültür Bak., Yay., 1979.
- SEZAL, İhsan, *Şehirleşme*, İstanbul, 1992.
- SEZEN, Yümnü, *Sosyoloji Açısından Din*, MÜİFVY, İstanbul 1998.

- ŞENER, Sami, "Sosyal Değişmenin Dini Hayata Etkisi", *Sosyal Değişme ve Dini Hayat*, İstanbul 1991.
- TAHİRE, Erman, "Kentteki Göçmenin Bakış Açısından Kent-Köy Kimliği "Niçin Köylüyüz Hala", *ASBFD*, C: 51, No: 1-4, 1996, ss. (289-304).
- TANİLLİ, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, C: 2, Say Yay., İstanbul, 1986.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara İlahiyat Fak., 1961.
-, *Genel Sosyoloji*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Basım Yeri?, 1961.
- TAŞ, Kemalettin, "Dinin Sosyolojik Tanımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar*, 6 (16), Mayıs-Ağustos, 2003, ss. (199-207).
- TATAR, CANBAY, Hüsnüye, *Nuhun Gemisindekiler ve Dini Cemaatleşme*, Turan Yay., İstanbul, 1999.
- TATLIDİL, Ercan, "Kentleşme ve Gecekondu", *EÜEF*, Yay., No.47, İzmir, 1989.
- TEZCAN, Mahmut, *Sosyal ve Kültürel Değişme*, Ankara, 1984.
- TOCQUEVILLE, Alexis, "Processes of Influence and Miscommunication", *Central Currents In Social Theory 1700-1920*, Volum, I, (Ed: Raymond Boudon and Mohamed Cherkaoui, Sage Publications, London, 2000, (41-47)
- TOLAN, Barlas, *Toplum Bilimlerine Giriş*, 4. Bsk., Ankara, 1996.
- TUNCAY, Mete, (Der: Tuncay, Mete): *Siyasal Düşünceler Tarihi, Seçme Yazılar*, Teori Yay., Ankara, 1986.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Yoksulluk Kültürü*, İstanbul, 1977.
- ÜLKER, Gürkan, *Sosyal Değişmeler*, Ankara, 1969.
-, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, Ankara, 1994.
- YILDIRIM, Ergül, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*, İstanbul, 1999.
- YILMAZ, Hüseyin, "Türk Müslümanlığı Dindarlık ve Modernlik", *İslamiyat*, C: 5 S: 4, 2002, ss. (57-66).
- WACH, Joachim, *Din Sosyolojisine Giriş*, (Çev: Battal İnandı), Ankara, 1987.
- WEBER, Max, *Economy and Society*, (Ed: Guenther Roth and Claus Wittich), Volume, 1, California Press, London, 1978.